

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

بررسی اهمیت و جایگاه ولی و ولایت در آثار سنائی

استادان راهنما:

دکتر سید علی اصغر میر باقری فرد

دکتر سیده مریم روضاتیان

استاد مشاور:

دکتر اسحاق طغیانی

پژوهشگر:

مرضیه سرشناس

شهریور ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج
مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی
از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق
به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

خانم مرضیه سرشناس

تحت عنوان

بررسی اهمیت و جایگاه ولی و ولایت

در آثار سنائی

در تاریخ ۹۶/۲۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱-استاد راهنمای پایان نامه دکتر سید علی اصغر میر باقری فرد با مرتبه ی علمی دانشیار امضاء

۲- استاد راهنمای پایان نامه دکتر سیده مریم روضاتیان با مرتبه ی علمی استادیار امضاء

۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر اسحاق طغیانی با مرتبه ی علمی دانشیار امضاء

۴- استاد داور داخل گروه دکتر سعید شفیعیون با مرتبه ی علمی استادیار امضاء

۵- استاد داور خارج از گروه دکتر مریم محمودی با مرتبه ی علمی استادیار امضاء

بارپاس فراوان از:

جناب آقای دکتر مرید علی اصغر میرباقری فرد و سرکار خانم دکتر مرید مریم روضاتیان که موفقیّت این پایان
امدیون را بنمایان نامی صبه شاد و لطف توجه بن درین ایشان هرتم که در تمام مراحل تحقیق راهنما و حامی من بودند ملامتی
و توفیق اویشان خلال انوارم و امیدوارم در آینده زینراز فیض علم بیکرازشان بهره مند گردم.

و با تشکر از:

ارتاد محترم جناب آقای دکتر اسحاق طذیانف که مشاوره این پایان نامه را تقبل نمودند ایشان کمال تشکر را دارم.
و همچنین از اعضاء محترم هیأت داوران که بتخلیب سید قاشغی سعید نون و خانم دکتر مریم محمد ودی که بازنگاری و
داوری این پایان نامه را به عهده گرفتند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

و از دورتآن و لاسهنی گامی عزیزم بجزه وص خانم زینب زارع و باب ارنگدھی طق این ساهاما خواهرانه یاری کر
من بودند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

ندیرم بر آنک یک حرف و و حرف زبازم

الفاظ نهاد و گفتن آموخت

تقدیرم به

دو اسطروره والای مهر و سهر

مدر و مادرم

بارپاس و فراوان از خازواده عزیزم که در طق این سالها پشتیبان و یار یکرم بودند.

چکیده

ولی و ولایت که در قرآن و اخبار و احادیث مکرر بدان اشاره شده است، از همان قرون اولیه اسلامی مورد توجه عرفا و متصوفه قرار گرفت و به دو شیوه با آن برخورد نمودند. کسانی که آن را اساس مکتب عرفانی خود قرار داده و ولایت را محور اساسی عرفان و تصوف می دانند و گروهی که فقط با صبغه مذهبی با آن برخورد نمودند و با تأثیر از قرآن مجید و احادیث به تبیین آن پرداختند. مسأله ولایت که به پیر و ولی این امکان را می دهد تا با تصرف در احوال مرید او را به سرمنزل مقصود برساند، از نکات مورد تأکید صوفیان در تمام دوره های عرفان و تصوف اسلامی است.

از میان اولین شاعرانی که به بهره گیری از عرفان در جهت تبیین اندیشه های خود به صورت جدی در شعر همت گماردند، بی شک حکیم غزنوی جایگاه نخست را دارد. سنائی با وجود اینکه درین راه تقریباً پیش قدم بود؛ توانست به خوبی بنای شعر زهد و عرفان و در عین حال شعر تعلیمی را به نحوی پایه ریزی کند که تا همیشه پابرجا بماند و در هر دوره بر غنا و شکوه آن افزوده گردد. از جمله مباحثی که وی در شعرش بدان پرداخت «اهمیت و جایگاه ولی و ولایت در سیر و سلوک» است. وی با تلفیق سه محور شریعت، طریقت و فلسفه توانست ظریف ترین اندیشه ها را در رابطه با هرم سه گانه خدا، انسان، و جهان بوجود آورد و تأکید حکیم غزنوی برای دستیابی به حقیقت همانا انسان و وجود اوست. وی انسان را محور اصلی اندیشه هایش قرار می دهد و همین اندیشه انسان مدارانه او منجر به شکل گیری انسان آرمانی وی یعنی «رند» می گردد.

بررسی اهمیت جایگاه ولی و ولایت در سیر و سلوک در آثار سنائی، نه تنها روشنگر سیر اهمیت «ولی و ولایت» در سیر و سلوک از منظر شریعت و طریقت است، بلکه بیانگر سیر اندیشه سنائی در این باب و هم چنین اعتلای اندیشه او در لفافه سخن اوست. وی توانست حکیمانه ترین اندیشه هایش را در این زمینه نه تنها برای فارسی زبانان بلکه برای کل ادبیات جهان به جا بگذارد تا جایی که سیرالعباد وی به تنهایی خود منشأ آثاری است که در باب سیر و سلوک روحانی نوشته شده است.

کلید واژه: آثار سنائی، سنائی، سیر و سلوک، عرفان، ولی و ولایت

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....ز	پیشگفتار.....

فصل اول: کلیات تحقیق

.....۱	۱-۱ تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....
.....۲	۲-۱ اهداف.....
.....۲	۳-۱ فرضیات و پرسش ها.....
.....۳	۴-۱ پیشینه تحقیق.....
.....۳	۵-۱ روش تحقیق و مراحل آن.....
.....۴	۶-۱ آثار سنائی.....
.....۵	۷-۱ سنائی پیشرو.....
.....۶	۸-۱ مرتبه علمی سنائی.....
.....۶	۹-۱ سبک سنائی.....
.....۷	۱۰-۱ شعر زهد و عرفان قبل سنائی.....
.....۸	۱۱-۱ ساختار و مضمون شعر سنائی.....
.....۱۰	۱۲-۱ جایگاه و اهمیت ولی در سیر و سلوک از نظر سنائی.....
.....۱۳	پی نوشت فصل یک.....

فصل دوم: بررسی رابطه ولی ولایت در سیر و سلوک

.....۱۴	۲-۱ سیر و سلوک.....
.....۱۵	۲-۱-۱ انواع سفر.....
.....۱۶	۲-۱-۲ منازل سیر و سلوک.....
.....۱۶	۲-۱-۳ دیدگاه بزرگان دین و عرفا درباره منازل سیر و سلوک.....
.....۱۹	۲-۱-۳-۱ منزل اول، یقظه و انتباه.....
.....۲۰	۲-۱-۳-۲ منزل دوم، اراده و طلب.....
.....۲۰	۲-۱-۳-۳ منزل سوم، تزکیه نفس.....
.....۲۰	۲-۱-۴ مقامات.....

عنوان	صفحه
۲-۱-۵ ولی	۲۲
۲-۱-۵-۱ اهمیت و جایگاه ولی در عرفان اسلامی.....	۲۳
۲-۱-۵-۲ اهمیت و جایگاه ولی در سیر و سلوک	۲۶
۲-۱-۶ علل نیاز مرید به مراد.....	۲۷
۲-۲ ولی و ولایت و اهمیت جایگاه ولی در سیر وسلوک.....	۲۸
۲-۲-۱ سیر مبحث ولایت در متون متصوفه	۲۸
۲-۲-۲ معانی لغوی ولایت و ولی	۲۹
۲-۲-۳ معانی ولایت در کتاب های عربی و فقه اسلامی	۳۰
۲-۲-۴ معانی ولایت از نظر عرفا و متصوفه.....	۳۰
۲-۲-۵ اولیا کیستند	۳۳
۲-۲-۵-۱ خصوصیات و ویژگی های اولیا	۳۴
۲-۲-۵-۱-۱ ناشناخته بودن اولیا	۳۵
۲-۲-۵-۱-۲ علم الاولیا	۳۶
۲-۲-۵-۱-۳ الهام	۳۶
۲-۲-۵-۱-۴ خواب	۳۶
۲-۲-۵-۱-۵ معجزه و کرامت	۳۶
۲-۲-۵-۱-۶ قدرت تصرف در امور خلق بوسیله همت	۳۷
۲-۲-۵-۲ تعداد و طبقات	۳۸
نتیجه گیری	۴۰
پی نوشت فصل دوم.....	۴۱

فصل سوم: بررسی ولی و ولایت در سیر و سلوک در آثار سنائی

۳-۱ سیر و سلوک	۴۲
۳-۱-۱ تعریف سفر	۴۲
۳-۱-۱-۱ توبه	۴۳
۳-۱-۲ چگونگی سیر و سلوک	۴۷
۳-۱-۳ لوازم سیر و سلوک	۴۷
۳-۱-۳-۱ تجرید	۴۷

عنوان	صفحه
۳-۱-۴ شرایط سلوک عرفانی.....	۵۰
۳-۱-۴-۱ طلب.....	۵۰
۳-۱-۴-۲ اخلاص و صداقت.....	۵۱
۳-۱-۴-۳ اهل عمل بودن.....	۵۳
۳-۱-۴-۴ همت.....	۵۳
۳-۱-۴-۵ کوشش و کشش.....	۵۶
۳-۱-۵ مصائب سیروسلوک.....	۵۹
۳-۱-۶ نیاز مرید به پیر و ولی در سیر و سلوک.....	۶۲
۳-۱-۷ موت ارادی در سیر و سلوک(فنا فی الله).....	۶۵
۳-۲-۲ مبحث ولی و ولایت.....	۶۷
۳-۲-۲-۱ اهمیت ولی در سیر و سلوک.....	۶۷
۳-۲-۲-۲ صفات اولیا.....	۶۹
۳-۲-۲-۲-۱ هدایت گری اولیا.....	۶۹
۳-۲-۲-۲-۲ توجه به حق و بی توجهی به مادیات.....	۷۰
۳-۲-۲-۳ متخلق بودن اولیا به اخلاق الهی.....	۷۲
۳-۲-۲-۳ بی نشان بودن اولیا.....	۷۲
۳-۲-۲-۳ علم ولی.....	۷۳
۳-۲-۲-۳ علو درجه اولیاء و برگزیده بودن ایشان.....	۷۵
۳-۲-۲-۳ ریاضت و بلاکش بودن اولیا.....	۷۶
۳-۲-۲-۳ شطح و طامات اولیا.....	۷۸
۳-۲-۲-۳ پیمودن راه به انتها.....	۷۹
۳-۲-۲-۳ ظاهر اولیا.....	۸۰
۳-۲-۲-۳ اولیا بر سرر متقابلین.....	۸۰
۳-۲-۳ کرامت اولیا.....	۸۰
۳-۲-۳-۱ مطیع و رام شدن طبیعت در برابر اولیا.....	۸۳
۳-۳ ولی در عرفان اسلامی.....	۸۳
۳-۳-۱ پیامبران بویژه پیامبر(ص)، ولی در عرفان.....	۸۵

عنوان	صفحه
۳-۳-قرآن و حدیث، ولی در عرفان	۸۶
۳-۳-امامان و معصومین، صحابه و یاران، ولی در عرفان.....	۸۷
۳-۴-ولی در سلوک روحانی	۹۱
۳-۴-۱-ولی به طور عام.....	۹۱
۳-۴-۲-انفس کلی، پیر و ولی	۹۴
۳-۴-۳-عقل، پیر و ولی	۹۶
۳-۴-۴-پیر خراباتی	۱۰۰
۳-۵-انسان آرمانی	۱۰۲
۳-۵-۱-انسان در قصاید.....	۱۰۳
۳-۵-۲-انسان در غزلیات عاشقانه.....	۱۰۴
۳-۵-۳-انسان در قلندریات.....	۱۰۶
۳-۵-۴-سیر اندیشه سنائی در تکامل رند؛ انسان آرمانی.....	۱۰۷
۳-۵-۴-۱-چهار جریان فکری	۱۰۷
۳-۵-۴-۱-۱-منشأ کلمه قلندر	۱۰۹
۳-۵-۴-۱-۲-معنای واژه قلندر	۱۰۹
۳-۵-۴-۱-۳-قلندریات در شعر سنائی	۱۱۰
۳-۵-۴-۱-۳-۱-خرابات	۱۱۱
۳-۵-۴-۲-رند؛ انسان آرمانی سنائی	۱۱۴
۳-۵-۴-۳-نتیجه گیری کلی از شخصیت رند	۱۲۰
۳-۶-شیوه های بیانی سنائی در تبیین مسایل سیر و سلوک	۱۲۱
۳-۶-۱-مثل و تمثیل.....	۱۲۱
۳-۶-۲-نماد	۱۲۳
۳-۶-۳-حکایت	۱۲۵
پی نوشت فصل سوم.....	۱۲۸
نتیجه گیری.....	۱۳۱
منابع و مأخذ.....	۱۴۰

پیشگفتار

سنائی شاعری صوفی و حکیمی عارف است و او را باید بنیانگذار شعر تعلیمی صوفیانه فارسی دانست که توانست با اندیشه والای خود مسایل عرفانی را از درون متحول سازد و با رنگ و طرح ویژه خود آنها را در اوج قله اندیشه انسانی به تصویر کشد و شعر عرفانی را وامدار اندیشه خویش سازد.

مبحث ولی و ولایت نه تنها در قرآن و احادیث بدان پرداخته شده، بلکه پیش از سنائی در آثار حکیمانی چون ترمذی به طور جدی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و کم و بیش در کتب مهم صوفیه (چون رساله قشیریه و کشف المحجوب) به آن پرداخته شده است. هم چنین در نیمه دوم قرن سوم خراسان، چهار جریان فکری (کرامیه، ملامتیه، صوفیه و اصحاب فتوت) شکل گرفت که تا قرن ها تأثیر خود را بر عرفان و تصوف به جا گذاردند.

سنائی با تأثیر از اندیشه ولایت در منابع اسلامی و صوفیان و با تلفیق چهار جریان فکری (کرامیه، ملامتیه، صوفیه و اصحاب فتوت) و هم چنین با تأسی به اندیشه های آزادمردان میدان عرفان چون حلاج و ابوسعید ابوالخیر، مبحث ولی و ولایت را از سه منظر شریعت، طریقت و فلسفه (یونان و اسلام) به میدان سیر و سلوک وارد نمود و با تکیه بر ذوق و اندیشه والای خود، چهره های گوناگونی از ولی را به نمایش گذاشت.

این رساله شامل چهار فصل است. در فصل اول، کلیات، توضیحاتی درباره اهمیت موضوع، اهداف، پیشینه و روش تحقیق آورده شده و در ادامه مختصری در مورد زندگی سنائی، سبک شعری و آثار او، ساختار و مضمون شعر وی، شعر زهد و عرفان پیش از سنائی و همچنین اهمیت و جایگاه ولی و ولایت در سیر و سلوک از منظر وی آمده است.

فصل دوم راجع به شرح سیر و سلوک از منظر قرآن، حدیث و آراء گوناگون متصوفه است و سپس به بررسی مسایل مربوط به سیر و سلوک پرداخته است که در نهایت نیز جایگاه ولی و ولایت در سیر و سلوک شرح و تبیین گردیده است که برای درک مسأله ولی (پیر) به طور مختصر به بیان کرامات اولیاء، مقامات ایشان، تعداد اولیاء و خصوصیات و ویژگی های ایشان از منظر قرآن، حدیث، عرفا و متصوفه پرداخته است.

فصل سوم که بررسی اهمیت و جایگاه ولی و ولایت در اشعار سنائی اختصاص یافته، با توجه به همان فصل بندی های فصل دوم به شرح نظریات سنائی در هر بخش پرداخته شده است و سعی بر آن بوده تا با توجه به

شخصیت سنائی، از سه منظر شریعت، طریقت و فلسفه به تبیین آراء و نظریات وی در این باب پرداخته شود. ضمن اینکه برای هر قسمت متناسب با موضوع بحث، شواهد شعری و همراه با توضیح و تفسیر آورده شده است.

در فصل چهارم، نگارنده به نقد و تحلیل مباحث مذکور تا حد لزوم پرداخته است و سعی گردیده تا نشان دهد تا چه حد سنائی در باب این مسأله شریعتی - طریقتی نو آور بوده و کجاها از دید شریعت و یا از منظر صوفیان پیشین به قضیه نگریسته است. در پایان نیز جایگاه شعر صوفیانه وی در شعر ادب فارسی تبیین گردیده و اینکه تا چه حد شعر فارسی وامدار اندیشه والای او در عرفان و تصوف و شعر است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱ تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

در تعریف ولی نوشته اند: او کسی است که خدا وی را به دوستی و ولایت خود مخصوص گردانیده و انواع کرامات را به او بخشیده و از متابعت نفس نجات داده است تا همت سالک منحصر به خداوند شود و تنها با او انس گیرد. جایگاه و نقش اولیاء در سیر و سلوک عرفانی است. وقتی سالک به طلب می رسد و از غفلت خارج می شود، درمی یابد راهی که پیش از تنبه و بیداری پیموده، به مقصد نرسیده و ضروری است مطلوب را از راه دیگر بجوید. افرادی که راهنمایی سالکان طریقت را به عهده می گیرند با نامهای مختلفی از جمله «پیر»، «راهنما»، «مراد»، «ولی» و... خوانده شده اند که رایج ترین این نامها «ولی» است. از دیدگاه نسفی مقامهای اولیاء بدایت مقامهای انبیاست و خدا پیش از ختم نبوت کسی را برای نبوت برمی گزیند که قطب و در مقام اسرافیل باشد.

سنائی شاعری صوفی و حکیمی عارف است و او را باید بنیانگذار شعر تعلیمی صوفیانه دانست که توانست با اندیشه والای خود مسائل عرفانی را از درون متحول سازد و با رنگ و طرح ویژه خود آنها را در اوج قله اندیشه انسانی به تصویر کشد و شعر عرفانی را وامدار اندیشه خویش سازد.

مبحث ولی و ولایت نه تنها در قرآن و احادیث بدان پرداخته شده، بلکه پیش از سنائی در آثار حکیمانی چون ترمذی به طور جدی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و کم و بیش در کتب مهم صوفیه (چون رساله قشیریه

و کشف المحجوب) به آن پرداخته شده است. هم چنین در نیمه دوم قرن سوم خراسان، چهار جریان فکری شکل گرفت که تا قرن ها تأثیر خود را بر عرفان و تصوف به جا گذارد.

حکیم غزنوی با تأثر از اندیشه ولایت در منابع اسلامی و صوفیان و با تلفیق چهار جریان فکری (کرامیه، ملامتیه، صوفیه و اصحاب فتوت) و هم چنین با تأسی از اندیشه های آزاد مردان میدان عرفان چون حلّاج و ابوسعید ابوالخیر، مبحث ولی و ولایت را از سه منظر شریعت، طریقت و فلسفه به میدان سیر و سلوک وارد نمود و با تکیه بر ذوق و اندیشه والای خود، چهره های گوناگونی از ولی را به نمایش گذاشت.

در این پژوهش سعی شده است که ابتدا مسئله سیر و سلوک و مباحث مرتبط با آن از نظر قرآن، احادیث و عرفا و متصوفه بررسی و سپس اهمیت و جایگاه ولی و ولایت در سیر و سلوک در شریعت و طریقت مورد بررسی قرار گیرد و در نهایت نظریات سنائی در اشعارش راجع به سیر و سلوک، ولی و ولایت و مباحث مرتبط با آن مطرح شود. در این راستا، سعی گردیده تا میزان ابتکار و خلاقیت وی را که حاکی از اندیشه وی است نشان داده شود.

۲-۱- اهداف

- ۱- میزان نوآوری سنائی در مسأله و نظریه ولایت در آثار خود.
- ۲- نشان دادن تجلی مسأله ولایت در آثار سنائی به عنوان یکی نمودهای معارف اسلامی.
- ۳- تبیین این موضوع که در هر یک از آثار سنائی چگونه و از چه دیدی به طرح این موضوع پرداخته شده است.
- ۴- تبیین اهمیت جایگاه ولی و موضوع ولایت در آثار سنائی.

۳-۱- فرضیات و پرسشها

- ۱- آیا سنائی در آثار خویش در زمینه ولایت نوآوری داشته است؟
- ۲- تا چه میزان مسأله ولایت از نظر معارف اسلامی در اشعار سنائی نمود یافته است؟

۳- آیا مسأله ولایت در دریافت مفاهیم شعر سنائی مؤثر است؟

۴- سنائی تا چه حد در تبیین اهمیت جایگاه ولی و ولایت در ادب فارسی تأثیر گذاشته است؟

۴-۱- پیشینه تحقیق

درباره اولیاء در متون متقدم و متأخر مباحث متنوعی مطرح است اما درباره سنائی به طور خاص به این مطلب پرداخته نشده است. در این رابطه مقالات، کتب و پایان نامه ها نیز بررسی گردید و به موردی که به طور جامع و کامل این موضوع را مورد بررسی قرار داده باشد، دیده نشد.

۵-۱- روش تحقیق و مراحل آن

روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه ای، اسنادی است که به شرح زیر می باشد:

۱- مطالعه آثار سنائی غزنوی و فیش برداری مربوط به هر یک از اولیاء که شاعر داستان آنها را در آثار خود ذکر کرده است (دیوان اشعار سنائی غزنوی- حدیقه الحقیقه- مکاتیب سنائی- مثنوی های حکیم سنائی).

۲- مراجعه به تفاسیر و کتب عرفانی مربوط به هر یک از اولیاء برای تفسیر داستان هر کدام از اولیاء که شاعر آنها را در آثار خود ذکر کرده است.

۳- شرح و تفسیر معنای حقیقی این مطالب در آثار سنائی هر کجا که شاعر معنایی فراتر از لفظ در نظر داشته است.

۴- تحلیل مطالب و نگارش و نتیجه گیری از آنها.

۱-۶- آثار سنائی

سنائی دارای آثاری محقق است و آثار بسیاری نیز بدو نسبت داده اند، بدین شرح:

۱- دیوان اشعار شامل مدایح، زهدیات، قلندریات و ترکیب بند و ترجیع بند، غزلیات، قطعات و رباعیات که ابیات آن بالغ بر ۱۳۷۸۰ بیت می باشد.

۲- حدیقه الحقیقه یا الهی نامه یا فخری نامه که به هر سه نام شهرت دارد. از شاهکارهای مهم ادبی زبان پارسی است. در اصل سنائی آنرا در ده هزار بیت سروده است. این کتاب در هنگام مرگ سنائی ناتمام بود و مدون نگشته بود و بعد از او کسانی که درصدد جمع آن برآمده اند هریک به قدری که دسترسی به ابیات آن یافته، فراهم و جمع کرده اند. ظاهراً ده هزار بیتی که سنائی در کتاب خود بدان اشاره کرده است عدد ابیات نسخه سنائی بوده است.

«گرچه حدیقه شاخص ترین اثر سنائی قلمداد می شود که مطالب عرفانی در آن گنجانده شده است ولی در سراسر کتاب لطافت و ذوق غزلیات عرفانی مشاهده نمی شود و نوعی خشکی و سردی نصیحت گونه در همه ابواب محسوس است، اما از عظمت معانی و مفاهیم آن هیچ کاسته نمی گردد» (زرین کوب، ۱۳۵۴: ۱۴۰).

۳- مثنوی سیرالعباد الی المعاد: منظومه ای رمزی و عرفانی است که نوعی توصیف سفر به عالم روحانیات است که دارای نظمی استوار و دقیق می باشد.

۴- مثنوی کارنامه بلخ یا مطایبه نامه. وی این منظومه را در مدت اقامتش در بلخ سروده است که حدود پانصد بیت دارد. «اولین مثنوی سنائی محسوب می شود که بر اساس مشاهدات شاعر تنظیم شده و نماینده عکس العمل وی در قبال محیطی است که در آن زندگی می کرد و از تأثیر آن برکنار نبود» (اختر سلیم، ۱۳۵۶: ۴۱).

۵- مثنوی عقلنامه که ۲۴۲ بیت است.

۶- مثنوی عشقنامه: در کیفیت ارتباط بین عشق و روح و وحدت و قدم و حدوث و بذر و ثمره آن و بعضی حکایات و تمثیلات مشابه کتاب حدیقه است.

۷- سنائی آباد: در صفات حق تعالی و نعت رسول و مراتب عقل و وصف ارباب قناعت و توصیفی از نی و وجد و رقص و سماع و ذکر مرّبی و مرید و رباط و صومعه و بحثی از توکل و صبر و شکر و توبه و شوق و ذوق و عشق و مناجات در ۵۹۶ بیت سروده شده است.

۸- تحریمه القلم یا تجربه العلم که در ۲۰۲ بیت سروده شده است.

۹- رسالهٔ مقدمهٔ نثری: مقدمه ای که بیشتر در حدیقه و کمتر در دیوان او دیده می شود و در نهایت فصاحت و بلاغت انشاء شده است.

۱۰- مکاتیب سنائی: مجموعهٔ نامه های اوست که توسط استاد نذیر احمد از محققان برجسته هند چاپ شده است. آثار دیگری نیز به حکیم سنائی نسبت داده اند که بعضی نام دیگر همین کتاب هاست و بعضی از آنها هم فقط اسمی از آنها مانده و اثری از آنها در دست نیست (برای تفصیل بیشتر نک. مدرس رضوی، ۱۳۸۰: هشتاد و دو تا نود و یک).

۱-۷- سنائی پیشرو

قبل از سنائی عده ای از صوفیان بوده اند که هم شعر می گفته اند و هم خود پیرو مرشدی اهل دل بوده اند، مثل ابو ذراع بوزجانی یا ابو سعید ابوالخیر که از عارفان برجسته اند. تعدادی دیگر هم که اساساً شاعر نبوده اند؛ چنان که در مجمع الفصحا (هدایت، ۱۳۴۰: ۸۰۴) از شقیق بلخی و در تاریخ ادبیات هرمان اته (۱۳۵۶: ۱۳۰) از بایزید بسطامی، به عنوان پیشروان این سبک نام برده شده است. «سنائی در واقع پیشرو این قافله به شمارست. شعرش در قالب موارد از لحاظ خیال انگیزی و شورآفرینی نیز اهمیت دارد و قصاید عرفانی او سرمشق شعر تحقیقی خاقانی و پیروان شیوه او نیز هست. بدینگونه شعر او هم به عطار و مولوی شیوهٔ تعلیمی صوفیانه را الهام داد و هم خاقانی و دیگران را در خط شیوه ای که خود آنها را آنرا «تحقیق» می خوانند انداخت» (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۲۳۷).

سنائی این مسیر را با حدیقه شروع نکرد، بلکه آنچه او را در این مسیر پابرجا نمود، مثنوی کم حجم او به نام «سیرالعبادالی المعاد» است. منظومه ای در هفتصد و هفتاد بیت که بسیار مختصر و موجز بیان شده و به همین علت دشواری هایی را در معنی آن بوجود آورده است. موضوع این رساله عبور روح به راهنمایی عقل از مراحل و مراتب دنیای ظاهری و ظلمانی و سیر در عالم مجردات و روحانی است. این سفر عرفانی از نفس نامیه شروع می شود و طی سلوک خویش به ساحت عقل نامیه می رسد. درین مرحله پیری روحانی که ظاهراً همان قوه عاقله است به رهرو کمک می کند از قلمرو عناصر چهارگانه ظاهری عبور کند. اهمیت این کتاب یکی در بدیع بودن آن و دیگری به خاطر تقلید کردن سایر صوفیه و شعرا از آن است.

۱-۸- مرتبه علمی سنائی

از آثار سنائی برمی آید که او از علوم متداول آن زمان بهره های وافری داشته است. در علوم، حکمت، کلام و فلسفه و هیأت، هندسه و طب تبحر داشته و از ائمه فن محسوب می شده است.

در حدیقه فصلی در ذم اطباء انشاء کرده، آگاهی خود را در اصطلاحات طبی و بیماری نشان داده است. دانستنی های او در زمینه نجوم و ستارگان نیز از لابلای شعرش قابل ملاحظه است. می توان گفت در جوانی وقتی هنوز در غزنه بوده به تحصیل این علم اشتغال داشته و پدرش و مقام علمی او نیز در این میان بی تأثیر نبوده است. «سنائی که حکیمی بزرگ و عارفی پرمایه است با ذهنی علمی، فلسفی، کلامی، عرفانی و شرعی سعی می کند دشوارترین معانی را در شیرین ترین عبارات پیروانند و با خاطری روشن بین و اندیشه ای حقیقت یاب پیشرو عارفانی چون عطار و مولوی شود. طرح مسائل عرفانی به همراه موضوعات شرعی، یعنی چیزی که قبل از سنائی وجود نداشت و بعد از او کمتر مورد توجه قرار گرفت، او را ناگزیر می کند در حد بسیار گسترده ای از آیات و احادیث و اخبار استفاده کند» (طغیانی، ۱۳۸۲: ۲۵). این عوامل در جاهایی به پیچیدگی شعرش منجر شده است.

۱-۹- سبک سنائی

سنائی در ابتدا شاعری مداح بود که تا پایان عمر نیز این ویژگی را در شعر خود حفظ کرد ولی بر اثر اتفاقی که در زندگی اش افتاد شیوه شاعری اش نیز متفاوت شد. «ابتدا پیرو فرخی و منوچهری بوده و بیشتر اشعار این دو شاعر معروف آن روزگار را در نظر می گرفته است و گاهی هم به اقتضای شاعران معاصر نظیر مسعود سعد شعر می سرود» (فروزانفر، ۱۳۵۰: ۲۵۰). اشعاری که مربوط به دوره آغازین شعر اوست با وصف طبیعت شروع گردیده که قدرت بی نظیری را در آن به نمایش گذاشته است. دارای الفاظی منتخب و تشبیهاتی لطیف و طبیعی است. سرشار از ذوق و شور و متأثر از دانسته های علمی شاعر که بعضاً موجب دشواری و پیچیدگی شعرش شده است، برخلاف فرخی که شعرش روان تر و یکدست تر است. سنائی درین نوع از شعر خود در حد مقلدی توانا و شاعری معمولی است که شاخصه خاصی را ندارد. این تقلیدها همگی قبل از تغییر حال و تغییر اسلوب وی بوده است. بعد از آن سبک و روشی مستقل را در پیش گرفت که شامل اشعار زهدیه اوست و اغلب مربوط به وقتی است که در سرخس اقامت داشته و اشعار مدحی او در این زمان کمتر است.

سنائی بعد از اینکه به نظم اشعار زهد و توحید و پند و نصیحت پرداخت، از قید تقلید آزاد گشت و این سبک را به طور جدی متحول ساخت به طوری که تا به امروز مورد تقلید شاعران دیگر قرار گرفته است. «نکته سنجی هایی نیز که در بیان این معانی دارد او را در این زمینه شاعری معنی آفرین نشان می دهد. در کلام او گاه لحن ناصر خسرو به گوش می خورد با این تفاوت که در سخن ناصر آهنگ حکمت قوی تر است و در گفتار وی لحن زهد و عرفان» (زرین کوب، ۱۳۵۴: ۱۶۹). «زبان شعرش در عین حالی که مشتمل بر لغات و نحو زبان کهن فارسی است، ادبی هم هست و از ابزار بیانی و بدیعی خالی نیست و علاوه بر آن، به نکات قرآنی و تلمیحات اسلامی اشاره دارد» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۲۱۲). به طور کلی شعرش هنوز به مرحله پختگی و انسجام کامل نرسیده است و در اشعارش نمونه هایی از این خامی و تشّت چه در زبان و چه از نظر موضوع دیده می شود.

۱-۱۰- شعر زهد و عرفان قبل از سنائی

قصاید زهدی و اخلاقی سنائی که اوج هنر شعری او در زبان فارسی است و این شیوه با سنائی جان گرفت و قابل عرضه در ادبیات شد، در اشعار شعرای پیش از وی نیز دیده می شود.

قبل از ادبیات فارسی، مضمون زهدگرایی در ادبیات عرب در قرن دوم به اوج کمال خود رسیده بود. اعراب به این مضمون مفصل پرداخته بودند و شاعران بزرگی چون ابوالعتاهیه (۱۳۰-۲۱۰ ه.ق) است. (۲) اما در ادبیات فارسی، تا قرن پنجم کوششی جدی و اثری مستقل درین زمینه وجود نداشت، البته این نوع شعر به سر تا سر ادبیات از شروع تا زمان سنائی چهره دیگری بخشیده بود، در شعرهای رودکی یکی از مضامین عمده، اندیشه زهد است. تقریباً همه شاعرانی که قبل از سنائی بوده اند، دستی در شعر زهد هم داشته اند. عنصری، منوچهری، مسعود سعد و خاقانی از این دسته اند، ولی از مهمترین شاعرانی که قبل از سنائی به این مقوله پرداخته اند می توان کسائی مروزی و ناصر خسرو را نام برد. عوفی درباره شعر کسائی می گوید: «اکثر اشعار او در زهد و وعظ است و مناقب اهل بیت نبوت» (عوفی، ۱۳۳۵: ۲۷۰). با اینکه او از شاعران مداح خاندان سامانی بوده است، گویا در اواخر عمر به اشعار مذهبی و زهد و وعظ روی آورده و در این نوع شعر تأملی شگرف داشته است. بعد از کسائی، ناصر خسرو که به اعتباری همشهری وی بوده و به فاصله نیم قرن بعد از او می زیسته است بیشتر قصاید خود را به استقبال از کسائی سروده است. او در شعر زهد و آوردن مفاهیم فلسفی در شعر جایگاه والایی دارد. این شیوه بی تأثیر از زندگی او نیست، وی سالیان درازی از عمرش را به انزوا و گوشه گیری در دره های یمگان گذراند.